

Problem duh – telo: Kognitivna znanost in budizem

Eden od osrednjih pogledov na odnos¹ med znanostjo in religijo je, da sta ti dve področji v svojem bistvu nezdržljivi in da je religija tista, ki jo je treba v prizadevanju za pravo spoznanje in razumevanje resničnosti zavrniti. Filozof znanosti John Worall pravi: »Znanost in religija sta v nepremostljivem nasprotju [...] Ni načina, da bi bil hkrati znanstveno usmerjen in resnično veren.« (Stenmark 2010, 278) Steven Weinberg, Nobelov nagrajenec za fiziko, trdi, da je treba storiti »vse, kar lahko znanstveniki storimo, da bi oslabili vpliv religije, in to je lahko na koncu naš največji prispevek k civilizaciji« (Johnson 2006). Tovrstno odločno stališče do religije je še posebej močno zaznamovalo tako imenovano gibanje novega ateizma, ki znanost vidi kot vir razuma, racionalnosti in napredka, medtem ko naj bi religija temeljila na lahkovernih prepričanjih in bila vzrok mnogih slabih vidikov današnje družbe (Harrison 2010, 2). Ob tako ekstremnih pogledih se postavlja vprašanje, ali je odnos med znanostjo in religijo resnično antitetičen. Bi morali religijo preprosto zavrniti kot nevredno našega raziskovanja načinov spoznavanja resničnosti?

Da bi to vprašanje ustrezno raziskali, ni pametno kar na splošno govoriti o znanosti in religiji, saj sta oba pojma preveč obsežna in zato preveč nejasna. V ta namen se bomo posebej osredotočili na kognitivno znanost – s poudarkom na ugotovitvah o možganih – in budizem² v povezavi s problemom duha³ in telesa. Naša teza je, da lahko budizem na tri načine obogati kognitivno znanost pri razumevanju odnosa med duhom in telesom in je zato vreden preučevanja. Za lažje razumevanje teze bomo najprej predstavili problem duh – telo in pojasnili, kako je bil razumljen in raziskan v kognitivni znanosti. Nato bomo opredelili ključne budistične pojme, ki se nanašajo na um in snov, ter pokazali, kako ti lahko obogatijo kognitivno znanost. Zaključili bomo z nekaj sklepnimi komentarji o vključevanju budističnih pojmov v kognitivno znanost pri razumevanju problema duha in telesa.¹²³

ODNOS MED DUHOM IN TELESOM

Problem duh – telo se nanaša na razumevanje odnosa med mentalnimi (*mental*) in fizičnimi (*physical*) lastnostmi. V moderni dobi je problem svojo dokončno obliko dobil

z Descartesovim dualizmom, ki je duh in telo obravnaval kot dve različni, vendar medsebojno povezani delujoči substanci (Blackburn 2016). Drugi filozofski pogledi vključujejo idealizem, ki trdi, da so vsa fizična stanja

¹ Ian Barbour navaja štiri načine odnosa med znanostjo in religijo: konflikt, neodvisnost (raziskujeta različna področja), dialog in integracija.

² Zaradi raznolikosti različnih budističnih tradicij je treba govoriti o budizmu in ne o budizmu (Keown 1996, 2), vendar bomo v tem prispevku vseeno govorili o budizmu v širšem smislu, saj bodo predstavljeni le nekateri osnovni

pojmi, ki so skupni vsem budističnim šolam, pri čemer je podrobna razlaga kljub temu odvisna od vsake posamezne šole.

³ V tem prispevku izraza »duh« in »um« uporabljamo kot sinonima za prevod angleškega izraza »mind«.

pravzaprav mentalna stanja, in materializem, ki v obliki fizikalizma, behaviorizma, funkcionalizma, teorije identitete uma in možganov ter računalniške teorije uma mentalna stanja obravnava kot identična fizičnim stanjem (Robinson 2016). Večina sodobnih filozofov zavrača idejo dualizma, vendar še vedno obstajajo obširne razprave, kako se mentalne in fizične lastnosti med seboj povezujejo (Blackburn 2016, 310).

KOGNITIVNA ZNANOST IN PROBLEM DUH – TELO

Eno od glavnih področij znanosti, ki raziskujejo problem duha in telesa, je kognitivna znanost, ki je opredeljena kot znanost o umu in je v svojem bistvu interdisciplinarna⁴ (Bermudez 2010). Zaradi svoje interdisciplinarnosti kognitivna znanost združuje različne pristope k proučevanju uma, vendar je vsem skupna predpostavka, da je um procesor informacij (Bermudez 2010, 3). Danes večina kognitivnih znanstvenikov v središče kognitivne znanosti postavlja možgane (Bermudez 2010, 93), zato se bomo v pričujočem prispevku osredotočili na ugotovitve o možganih znotraj kognitivne nevroznanosti in kognitivne psihologije ter kako se navezujejo na problem duha in telesa.

Številna odkritja kognitivne znanosti nakazujejo, da sta um in kognicija odvisna od delovanja možganov. Študije so denimo pokazale, da je poškodba temporalnega oziroma senčnega režnja povezana s težavami pri identifikaciji in prepoznavanju predmetov, medtem ko je poškodba temenskega (parietalnega) režnja običajno povzročila težave pri lociranju predmetov (Bermudez 2010, 67). Poskusi na bolnikih, ki so jim presekali kalozni korpus⁵ (ter tako prekinili komunikacijo med možganskima hemisferama), so pokazali tudi, da preiskovanci s tovrstno poškodbo ne

morejo ubesediti, kaj vidijo. Če je na primer predmet izpostavljen zgolj levemu vidnemu polju preiskovanca, je zaznavanje predmeta procesirano v njegovi desni možganski hemisferi, a preiskovanec ne more ubesediti zaznanega predmeta, saj je govor funkcija leve hemisfere, s presekom kaloznega korpusa pa je bila komunikacija med hemisferama pa je bila prekinjena s presekom kaloznega korpusa (Gazzaniga 2000). Damasio (2011) je pokazal, da poškodba zgornjega dela možganskega debela (*tectum*) povzroči komo ali vegetativno stanje, v katerem izginejo umske sposobnosti ter odzivanje na okolico in je onemogočena zavest (občutek sebe – *self*), medtem ko poškodba drugega dela možganskega debela povzroči popolno paralizo, pri kateri človek še vedno ohrani popolno zavest. Ti primeri kažejo, da so um, kognitivne sposobnosti, zavedanje in telesne gibalne sposobnosti ključno odvisni od možganov in da možganske okvare povzročajo nepravilno delovanje našega uma oziroma duha. Z raziskavami možganov so postala dostopna tudi dogajanja v drugih stanjih zavesti, ki bi bila drugače nedostopna za raziskovanje. Owen in soavtorji so v študiji iz leta 2006z uporabo fMRI pokazali, da je ena pacientka celo v vegetativnem stanju ohranila sposobnost razumevanja izrečenih ukazov in se je nanje odzvala z možgansko aktivnostjo. Ko so pacientko prosili, naj si predstavlja igranje tenisa in hojo po svoji hiši, je pokazala enako nevronske aktivnosti kot zdravi prostovoljci, s čimer je pokazala zavedanje v vegetativnem stanju. Pomembno je opozoriti, da takšne študije razkrivajo le korelacijo med dejanji in nevronske aktivnosti, ne pa neposredne vzročnosti, a kljub temu omogočajo pomemben vpogled v delovanje duha v stanjih zavesti.

Jasno je, da je vloga možganov nesporna, ko pride do problema duh – telo, vendar ostaja vprašanje, ali je mogoče problem duha in telesa omejiti zgolj na raziskovanje možganov. Po mnenju nekaterih se kognitivna nevroznanost in problem um – telo popolnoma prekrivata, po mnenju drugih pa je kognitivna nevroznanost

⁴ Kognitivna znanost združuje pristope iz filozofije, psihologije, jezikoslovja, umetne inteligence, nevroznanosti in antropologije. Kako te pristope povezati, še vedno ostaja predmet obširne razprave (Bermudez 2010).

⁵ Bolniki so imeli epilepsijo, zato so jim za obvladovanje napadov prerezali kalozni korpus.

le eden od pristopov k preučevanju problema duh – telo (Repovš 2004). Veliko raziskav možganov temelji na filozofskih predpostavkah, med drugim tudi predpostavko, da mentalni dogodki niso nič drugega kot fizikalni dogodki in da je um pravzaprav le sprožanje nevronov (Repovš 2004)⁶. Zaradi tega se pogosto pojavi kritika, da je tovrstno razumevanje duha preveč redukcionistično, saj človeško izkušnjo reducira zgolj na nevronske aktivnosti.

Nevroznanosti se najpogosteje očita, da zanemari prvoosebne opise izkušenj in da ni zmožna razložiti subjektivne narave zavestnega doživljanja (*qualia*) (2004). V raziskavah delovanja možganov ter načinov, na katere vplivajo na našo kognicijo, naj bi bila popolnoma izpuščena naša subjektivna izkušnja, ki jo ob delovanju možganov doživljamo in je za naše razumevanje sveta zelo pomembna. Sveta ne doživljamo na način, da doživljamo sprožanje naših nevronov, temveč doživljamo barve, okuse, vonjave ipd. To je povezano s tem, kar Chalmers (1995) imenuje »težek problem zavesti« – da za vsako obdelavo informacij obstaja tudi subjektivni, fenomenalni aspekt izkustva, tj. občutena kvaliteta rdečine, doživet zvok glasbe in vonj rože. Subjektivno kvalitativno doživljanje ima res fizikalno podlago, vendar ni jasno, kako in zakaj do subjektivnega doživljanja sploh pride. Chalmers trdi, da znanost ne more odgovoriti na ta »težek problem zavesti«. Seveda je mogoče razpravljati o tem, ali ta problem sploh obstaja ali ne, vendar se s tem vprašanjem na tem mestu ne bomo ukvarjali.

Pomembno je, da kognitivna nevroznanost uporablja redukcionistični pristop k duhu in telesu ter tako izpušča nekatere vidike človeškega izkustva, zlasti fenomenalni del. Redukcionizem, ki je prisoten v kognitivni znanosti, zavzema tretjeosebni pogled na duha⁷, ki zahteva odmik od subjektivnega doživljanja, kar vodi k oblikovanju uporabnih abstraktnih

pojmov⁸, s katerimi opisujemo in razlagamo dogodke v svetu (Chalmers 1989; Romberg 2013). Ti pojmi se nanašajo na lastnosti v svetu, vendar nimajo neposredne manifestacije v izkustveno-mentalnem področju (Varela in Shear 1999). Tretjeosebni pogled kot tak za razlago delovanja možganov uporablja pojme, vendar ne vključuje neposredne izkušnje ali dejanskega občutnega izkustva fenomenov, na katere ti pojmi referirajo.

To je v nasprotju s prvoosebni pogledom na duh in telo, ki označuje dojemanje sveta, ki je edinstveno za vsakega posameznika (Romberg, 2013). V tem pogledu ima vsak proces (vid, spomin itd.) tudi subjektivno plat, o kateri lahko subjekt poda svoj opis (Varela in Shear 1999). Poudarek je na *neposrednem, doživetem izkustvu* mentalnih dogodkov (Chalmers 1989; Varela in Shear 1999). Ti dve perspektivi nista v hierarhičnem razmerju, temveč ju lahko obravnavamo kot nasprotni skrajnosti spektra in sta posledično medsebojno povezani (Romberg 2013). To je pomembno razlikovanje prav zato, ker imajo budistične prakse dolgo tradicijo prvoosebnega pogleda pri razumevanju problema duha in telesa. Znanje o problemu duh – telo črpa iz *neposredne doživljajske izkušnje* sveta in posledično dopolnjuje kognitivno znanost pri pristopu k temu problemu, saj ga preučuje z vidika, ki ga kognitivna znanost zanemarija.

BUDIZEM IN PROBLEM DUH – TELO

Znanje o odnosu med duhom in telesom se v budističnih praksah pridobiva z *bhavano* (meditacijo)⁹. Pri *vipassana* (vpogled) meditaciji se udeleženec zave vseh vidikov svojega subjektivnega doživljanja, ki jih lahko razdelimo v štiri kategorije: a) telesne in fizične senzacije, b) čustva, c) razpoloženja ter d) mentalni vzorci in misli (Keown 1996, 92). S pozornim

⁶ S čimer zavzemajo filozofsko stališče fizikalizma.

⁷ Pri tem izhajamo iz Nagelove dihotomije subjektivno – objektivno, Chalmersovega pogleda prve in tretje osebe (1989) ter Varelinega in Shearjevega (1999) pogleda na razumevanje perspektive prve in tretje osebe.

⁸ Ti pojmi so prepričanja in želje, pa tudi zavest, občutki in izkušnje (Chalmers 1989).

⁹ Rahula trdi, da »meditacija« ni najboljši prevod za izvirno besedo *bhavana* in da bi bil boljši prevod »kultura« ali »razvoj«, saj *bhavana* pomeni mentalno kulturo ali mentalni razvoj (1959, 68).

opazovanjem svojega doživljanja spoznamo, da so vse te kategorije minljive in spremenljive (*Anicca*), nezadovoljive in nepopolne (*Dukkha*) ter niso jaz oz. sebstvo (*Anattā*) (Gethin 1998, 187). Tovrstno znanje nakazuje, da lahko vednost o odnosu med duhom in telesom pridobimo z doživeto prvoosebno izkušnjo. Pri tem se lahko pojavi pomislek glede vrednosti ali zanesljivosti teh praks, saj rezultati drugih metod prvoosebnega uvida, kot sta introspekcija in fenomenologija, niso intersubjektivno preverljivi (Markič 2012, 213) in zato vsaj v zahodni tradiciji veljajo za manj znanstvene. Na tem mestu se bomo vendarle pridružili trditvi Varele (1991, 27), da se budistične meditacijske prakse razlikujejo od omenjenih dveh po tem, da »refleksija ni le o izkušnji, temveč je refleksija oblika izkušnje same« (poudarek v izvirniku). Na ta način je poudarek na izkustveni, doživljajski refleksiji, ki se razlikuje od teoretične refleksije našega izkustva v zgoraj omenjenih prvoosebnih pristopih.

Kot trdi Lin (2013, 241), dualistično razlikovanje¹⁰ ni edini način dojemanja človeka v budizmu, temveč obstaja tudi tri-¹¹, pet-¹² in šeststransko¹³ pojmovanje človeka. Slednje se vse zelo razlikuje od tipičnega dualističnega razumevanja človeka, ki je prisotno v zahodnem svetu. Budistična pojmovanja lahko s svojim znanjem ponudijo ponovni razmislek o naših trenutnih filozofskih predpostavkah in nas spodbudijo k nedualističnemu razmišljanju o človeku. Po mnenju Lina (2013), Spackmana (2012) in Choja (2014) budistično pojmovanje duha in telesa zavrača kartezijanski dualizem, vendar ni materialistično kot fizikalizem, zato budizem lahko predstavlja vir idej za razmišljanje o problemu duha in

telesa, ki se razlikuje od tistih, ki prevladujejo na zahodu (Spackman 2012, 741).

Natančneje, budizem trdi, da je zavest odvisna od telesa in fizičnih procesov ter je zato zakoreninjena v telesu. Vendar to ne pomeni, da je duh reduciran na materijo, temveč da zavest potrebuje telo kot primarni predmet svojih funkcij, medtem ko telo potrebuje duha za izvajanje svojih čutnih procesov. To odvisnost je tako mogoče razumeti kot vzajemno podporni proces vzročnosti in ne kot redukcijo ene stvari na drugo (Cho 2014, 427). Tu je poudarek na procesu in ne na vsebini. Budizem vidi duha in materijo kot stalen tok soodvisno nastajajočih trenutnih dogodkov ali zaznav, ki se ne bi zgodili brez medsebojne interakcije (Harvey 1993; Cho 2014). Ta pojmovanja duha in snovi se jasno razlikujejo od pojmovanj kognitivne znanosti, zaradi česar bi budistični pristopi k problemu duha in telesa lahko razširili razumevanje tega problema. Seveda to ne pomeni, da je problem duha in telesa v budizmu rešen. V vseh budističnih šolah, enako kot pri kognitivni znanosti, potekajo obsežne filozofske razprave o naravi interakcije med duhom in materijo. Tukaj je poudarek izključno na razliki v njihovem pojmovanju interakcije med duhom in telesom, kar lahko včasih pomaga že s tem, da preokviramo parametre, znotraj katerih razmišljamo o problemu.

Tretji način, na katerega budizem prispeva k obravnavi problema duha in telesa, je njegov poudarek na praksi izboljševanja miselnih vzorcev pri izboljševanju človekove dobrobiti. Eden od ciljev meditacije je tudi lajšanje trpljenja, zlasti tistega, ki ga povzročajo duševne zmote in zablode (Cho 2014, 428), s katerimi pa se kognitivna znanost ne ukvarja. Kot navaja Lin (2013, 258), se zdi, da obstaja povezava med mentalnimi vzorci in našim splošnim počutjem, a tega vprašanja kognitivna znanost v svojem pristopu ne obravnava poglobljeno. To ne pomeni, da se kognitivna znanost ne ukvarja z duševnimi ali telesnimi boleznimi. Raziskave možganov so pomembne za razumevanje različnih zdravstvenih stanj, od vegetativnih stanj do možganskih okvar, in takšne

¹⁰ Telo – duh (*kaya-citta*) ali materija – ime (*rūpa-nāma*). Obstajajo razprave o tem, ali je budizem tudi dualističen (Lin 2013).

¹¹ Tri trstike: oblika (*rūpa*), ime (*nāma*) in zavest (*vijñāna*). Po Āgama sutri so kot celota soodvisne (Lin 2013).

¹² Pet agregatov (*skandh*): fizična oblika (materija), občutek, zaznavanje, sile duševnega oblikovanja, zavest (zadnje 4 v dualističnem smislu spadajo pod duha) (Ibid.). Vseh pet agregatov skupaj tvorijo tisto, čemur navadno pravimo »osebnost«.

¹³ Šest korenin: oči, ušesa, nos, jezik in telo, ki v dualističnem smislu spadajo pod telo/materijo, ter namera (*mana*), ki spada pod duha (Lin 2013).

raziskave prinašajo pomembne ugotovitve za njihovo zdravljenje. Toda medtem ko kognitivna znanost poudarja zdravljenje bolezni, budizem poudarja prakso spreminjanja miselnih vzorcev za lajšanje trpljenja. Kognitivni znanosti bi lahko koristilo, če bi uvidela, da se problema duha in telesa ni mogoče temeljito lotiti, ne da bi ga umestili v širši okvir človeškega izkustva, katerega kakovost je odvisna tudi od kakovosti duševnih stanj. To je pomembno tudi zato, ker lahko kognitivni znanosti pomaga, da se je ne obravnava kot ločene od človeškega življenja in vsakdanjega izkustva. Duševno počutje je pomemben del človekovega izkustva in njegovo izpuščanje pri kakršnem koli razmisleku o duhu in telesu pomeni, da se vprašanje ne obravnava v celoti.

SODELOVANJE KOGNITIVNE ZNANOSTI IN BUDIZMA

O bičajen pojav v dialogu med znanostjo in religijo je, da je religija na stranskem tiru, ki se mora podrediti bolj avtoritativni znanosti (Harrison 2010, 10). Ker velja, da ima kognitivna znanost avtoriteto pri reševanju problema duha in telesa, smo se osredotočili na to, kaj lahko budizem doprinese k boljšemu razumevanju tega problema. Hkrati se moramo zavedati tudi nevarnosti, da ta doprinos ne more potekati tako, da znanost preprosto izbere tiste dele religiozne misli, ki so v skladu z njenimi stališči, medtem ko ostale ignorira. To ravnanje se vidi pri uporabi meditacije čuječnosti na zahodu za zmanjševanje stresa ali pri slikanju možganov budističnih menihov, pri čemer se njihovo doživljanje spet zreducira na nevronske aktivnosti. Preveč posplošeno in preveč preprosto prilagajanje budističnih idej o problemu duha in telesa v kognitivni znanosti privede do tega, da lahko zaradi njihovega napačnega razumevanja spregledamo dragoceno prvoosebno in filozofsko znanje. Zato je pomembno, da budistične ideje razumemo v njihovem kontekstu. Z drugimi besedami, če iz budizma zgolj jemljemo ideje, kot sta pet agregatov ali tri trstike, ne da bi pri

tem razumeli njihovo zgodovino, to lahko vodi do zgrešenega raziskovanja teh idej znotraj kognitivne znanosti. Šele širše razumevanje budizma, ki zna budistične misli o duhu in telesu umestiti znotraj večjega filozofskega budističnega okvira, lahko bolje doseže njihovo integracijo v raziskovanje v kognitivni znanosti. S kritično presojo budističnih idej in idej kognitivne znanosti ter razumevanjem njihovih filozofskih predpostavk v širšem kontekstu lahko dosežemo boljše in celovitejše razumevanje problema duha in telesa. Seveda to ne pomeni, da zavoljo spreminjanja dialoga med kognitivno znanostjo in budizmom preprosto sprejmemo vse verske ideje. Navsezadnje budizem ni le filozofija, temveč religija z lastnim modelom kozmologije in vidiki, kot sta karma in ponovno rojstvo, ki jih znanost ne podpira. Treba se je vprašati, na katerih mestih bi z vključitvijo budističnih elementov začeli spodkopavati prizadevanja za znanstveno raziskovanje, ki se odvija v nevroznanosti, česar ne želimo. Najti mejo, kje sprejeti določene ideje ter jih vključiti na drugo področje, je težavno in kompleksno ter zahteva natančnejše razumevanje obeh področij.

V tem prispevku smo videli, da budizem s svojim prvoosebnim pristopom lahko bogati kognitivno znanost pri njenem razumevanju problema duha in telesa, kar je področje, ki kognitivni znanosti manjka. Poleg tega budizem dopolnjuje kognitivno znanost s tem, da problem duh – telo umešča v širši okvir človeške izkušnje, saj se ukvarja s prakso izboljševanja psihičnega počutja. Navsezadnje budizem vsebuje dragocene pojme interakcije med duhom in telesom, ki bi lahko privedli do ponovne presoje sedanjih idej razumevanja duha in telesa znotraj kognitivne znanosti.

Seveda tudi budizem nima preprostega, končnega odgovora na problem duha in telesa in njegovih idej vsekakor ne smemo vključevati v raziskovanje problema duh – telo brez kritičnega opazovanja. Vendar ne smemo pozabiti, da tudi kognitivna znanost, ki zanemari določene vidike človeške izkušnje, temelji na določenih filozofskih predpostavkah, ki jih

je nujno treba ponovno premisliti, da bi storili korak naprej pri razumevanju tega problema. Budizem ima na tem področju ogromno znanja z dolgoletno tradicijo, in če ga zavrremo kot nepomembnega, tvegamo izgubo velikega vira znanja; kognitivna znanost pa bo ostala osiromašena, če ne bo začela odprtega dialoga z drugimi tradicijami spoznavanja.

REFERENCE:

- Bermudez, José Luis. 2010. *Cognitive science: An Introduction to the Mind*. New York: Cambridge University Press.
- Blackburn, Simon. 2016. *The Oxford Dictionary of Philosophy*. New York: OUP.
- Chalmers, David. 1995. Facing up to the Problem of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies* 2, št. 3: 200–19. <http://consc.net/papers/facing.html> (pridobljeno 2. 10. 2023).
- Chalmers, David. 1989. The First-Person and Third-Person Views (Part I). *Consc.* <http://consc.net/notes/first-third.html> (pridobljeno 2. 10. 2023).
- Cho, Francisca. 2014. Buddhist Mind and Matter. *Religions* 5: 422–434.
- Damasio, Antonio. 2011. *The quest to understand consciousness*. Ted talks, marec. https://www.ted.com/talks/antonio_damasio_the_quest_to_understand_consciousness#t-777738 (pridobljeno 6. 10. 2023).
- Gazzaniga, Michael. 2000. Cerebral Specialization and the Interhemispheric Communication; Does the Corpus Callosum Enable the Human Condition? *Brain* 123: 1293–1326.
- Gethin, Rupert. 1998. *The Foundations of Buddhism*. New York: OUP.
- Harrison, Peter. 2010. Introduction. V: *The Cambridge Companion to Science and Religion*, 1–18. Ur. P. Harrison. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harvey, Peter. 1993. The Mind-Body relationship in Pali Buddhism: A Philosophical Investigation. *Asian Philosophy* 3, št. 1: 29–41.
- Johnson, George. 2006. A Free-for-All on Science and Religion. *The New York Times*, 21. november. <http://www.nytimes.com/2006/11/21/science/21belief.html> (pridobljeno 30. 9. 2023).
- Keown, Damien. 1996. *Buddhism: A Very Short Introduction*. New York: OUP.
- Lin, Chien-Te. 2013. Rethinking Mind-Body Dualism: A Buddhist Take on the Mind-Body Problem. *Contemporary Buddhism* 14, št. 2: 239–64.
- Markič, Olga. 2012. First- and Third-Person Approaches: The Problem of Integration. *Interdisciplinary Description of Complex Systems* 10, št. 3: 213–222.
- Owen, Adrian M., Martin R. Coleman, Melanie Boly, Matthew H. Davis, Steven Laureys in John D. Pickard. 2006. Detecting Awareness in Vegetative State. *Science* 313, št. 8: 1402. http://orbi.ulg.be/bitstream/2268/130307/1/VS_science2006.pdf (pridobljeno 16. 10. 2023).
- Rahula, Walpola. 1959. *What the Buddha Taught*. Oxford: One-world Publications.
- Repovš, Gregor. 2004. Cognitive Neuroscience and the »Mind-Body Problem«. *Horizons of Psychology* 13, št. 2: 9–16.
- Robinson, Howard. 2020. Dualism. *Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, 11. september. <https://plato.stanford.edu/entries/dualism/#MinBodHisDua> (pridobljeno 8. 10. 2023).
- Romberg, Timme. 2013. *Third-Person and First-Person Perspectives: An Analysis of Thought-Experiments*. Doktorska disertacija. Univerza v Utrechtu.
- Stenmark, Mikael. 2010. Ways of Relating Science and Religion. V: *The Cambridge Companion to Science and Religion*, 278–295. Ur. Harrison, P. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spackman, John. 2012. Contemporary Philosophy of Mind and Buddhist Thought. *Philosophy Compass* 7, št. 10: 741–751.
- Varela, Francisco J. in Jonathan Shear. 1999. First-Person Methodologies: What, Why, How? *Journal of Consciousness Studies* 6, št. 2–3: 1–14.
- Varela, Francisco J., Evan Thompson in Eleanor Rosch. 1999. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge: MIT Press.